

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

ՍԵՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

1918–1920 թթ. միջազգային սրված հարաբերությունների եւ լարվածություն պայմաններում հայ դիվանագիտությունը ՀՀ ռազմաքաղաքական հնարավորություններից բխող մի շարք ձեռքբերումներ ունեցավ, որոնցից ամենանշանակալիցը, անտարակույս, Սեւրի պայմանագիրն էր, որը ստորագրվել է 100 տարի առաջ՝ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին: Սեւրի պայմանագրով կարծես մասամբ իրականություն էր դառնում մեր ժողովրդի դարավոր երազանքը. ստեղծվում էր միացյալ Հայաստանը՝ հայ ժողովրդի գոյատեւման կարեւոր երաշխիքը: Պայմանագրի նախագծի մշակումն անցավ մի քանի փուլով: Այն նախապատրաստվեց 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարից հետո՝ 1919 թ. հունվարին, Փարիզում, 1920 թ. փետրվար–մարտին՝ Լոնդոնում, եւ 1920 թ. ապրիլին՝ Սան Ռեմոյում հրավիրված խորհրդաժողովներում՝ Հայկական հարցի քննարկումների արդյունքում: Հայտնի է, որ 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին Կոմպիենյան զինադադարով ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը՝ Համաձայնության (Անտանտի) երկրների հաղթանակով: Դեռեւս հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում կնքված զինադադարով իր պարտությունն ընդունեց նաեւ Օսմանյան կայսրությունը: Չեղյալ հայտարարվեցին Բաթումի եւ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրերը: Հայաստանի հետագա ճակատագիրը եւ նրա տարածքային հարցերի լուծումը այժմ արդեն կախված էին միանգամայն այլ քաղաքական ուժերից: Հայ ժողովրդի առջեւ բացվեցին նոր հեռանկարներ:

Հայ ժողովուրդն իր անուրանալի ներդրումն ունեցավ Առաջին աշխարհամարտում Համաձայնության (Անտանտի) երկրների հաղթանակի գործում: Բնական էր, որ Մուդրոսի զինադադարից հետո հայությունը զինվեց լավատեսությամբ՝ հուսալով հասնել իր կորուստների հատուցմանը եւ ազգային իղձերի իրականացմանը:

Առաջին աշխարհամարտում պարտված երկրների՝ Գերմանիայի, Բուլղարիայի, Թուրքիայի, Ավստրո-Հունգարիայի հետ հաշտության

պայմանագրեր կնքելու, պատերազմի արդյունքներն ամփոփելու եւ հետպատերազմյան խաղաղության պայմանները որոշելու նպատակով՝ 1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում հրավիրվեց խաղաղության վեհաժողով, որն ընդմիջումներով շարունակվեց մինչեւ 1920 թ. հունվարի 21-ը: Այս վեհաժողովին մասնակցում էր 27 երկրի 2000 պատվիրակ¹: Մասնակից պետությունները բաժանվում էին 4 խմբի, սակայն դրանցից որեւէ մեկի մեջ Հայաստանը չէր մտնում: Հայաստանի որեւէ ներկայացուցիչ Փարիզի հաշտության համաժողովին (կոնֆերանս) չկանչվեց, մինչդեռ այնտեղ էին հրավիրվել Նիկարագուայի, Հոնդուրասի եւ այլ երկրների ներկայացուցիչներ, որոնք ո՛չ պատերազմ էին մղել, ո՛չ էլ զոհեր էին տվել:

Հաշտության համաժողովին չէր հրավիրվել նաեւ Խորհրդային Ռուսաստանը:

Համաժողովի աշխատանքները ղեկավարելու համար ստեղծվեց «Տասի խորհուրդը»՝ կազմված ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Ճապոնիայի կառավարությունների ղեկավարներից եւ արտգործնախարարներից: Այս խորհրդին շուտով փոխարինեց «Մեծ քառյակը» կամ «Զորսի խորհուրդը»՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, Ֆրանսիայի վարչապետ Կլեմանսոն, Անգլիայի վարչապետ Լլոյդ Զորջը, Իտալիայի վարչապետ Օուլանդոն:

Համաժողովում հաստատվեց ազգային միության (լիզա) կարգավիճակը, եւ ընդունվեց հանձնագրային (մանդատային) համակարգը: Հանձնագրերը պետք է տար ազգային միությունն այն երկրներին, որոնք չէին կարող տվյալ ծանր ժամանակաշրջանում ինքնուրույնաբար կառավարվել եւ այս կամ այն զարգացած պետության հովանավորության կարիքն ունեին: Ենթահանձնագրային երկրները բաժանվեցին երեք խմբի, եւ Հայաստանը մտավ առաջինի մեջ:

Փաստորեն՝ Մուդրոսի զինադադարին հաջորդած ամիսներին միջազգային հանրության ուշադրությունը բեւեռվել էր Փարիզի վրա: Այստեղ հրավիրված խաղաղության վեհաժողովին էին վերապահված հետպատերազմյան աշխարհի ճակատագիրը եւ քաղաքական քարտեզի վերաձեւումը: Փլուզվում էին հարյուրամյակների պատմությունն ունեցող կայսրությունները, եւ առաջանում էին նոր՝ ազգային պետություններ: Կարծես հեռանկարներ էին բացվում նաեւ Հայկական հարցի արդարացի լուծման

¹ Տե՛ս Հ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Սերի պայմանագիրը եւ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան—Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, Երեւան, 2012, էջ 300—301:

համար: Հենց այդ վեհաժողովում Հայկական հարցի քննարկումների արդյունքում էլ ծնվեց Սեւրի պայմանագիրը: Ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ անհրաժեշտ եղավ պատվիրակություն ուղարկել Փարիզ՝ խաղաղության վեհաժողովին հայկական պահանջները ներկայացնելու համար:

1918 թ. դեկտեմբերի 3-ին Հայաստանի խորհուրդը կազմեց պատվիրակություն՝ Ա. Ահարոնյանի նախագահությամբ եւ Հ. Օհանջանյանի ու Մ. Պապաշանյանի մասնակցությամբ: 1919 թ. փետրվարի 4-ին այն ժամանեց Փարիզ: Այստեղ էր գտնվում նաեւ դեռեւս 1912 թ. վերջին Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ ստեղծված Ազգային պատվիրակությունը, որն արտահայտում էր արեւմտահայերի ու գաղութահայերի շահերը եւ զգալի աշխատանք էր տարել հայկական պահանջները միջազգային հանրությանը ներկայացնելու ուղղությամբ: Պողոս Նուբարը 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին հռչակել էր անգամ մաքողական Հայաստանի անկախությունը²:

Երկու պատվիրակությունից հայության միասնական կամքն արտահայտող միացյալ պատվիրակության ստեղծումը սկզբից եւեթ բացառվեց, քանի որ առանցքային մի շարք հարցերում լուրջ տարակարծություններ առաջացան նրանց միջեւ: Սկզբունքորեն համակարծիք լինելով միացյալ Հայաստանի ստեղծման հարցում՝ կողմերը, սակայն, միանման չէին պատկերացնում դրա կազմավորման ուղիներն ու միջոցները: Ազգային պատվիրակության համար Հայաստանի Հանրապետությունը սոսկ «Արարատյան հանրապետություն» էր, մինչդեռ «խսկական Հայաստանը» Արեւմտյան Հայաստանն էր, որի շահերի արտահայտողն ինքն էր: Հայաստանի Հանրապետության գոյությունն անգամ վնասակար էր համարվում Հայ դատի համար: Կարծում էին, որ Հայաստանի ստեղծումից հետո «Արարատյան հանրապետությունը» պետք է կցվեր նրան: Մինչդեռ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը ելնում էր առկա իրողություններից: Ի տարբերություն հայությունից զրկված Արեւմտյան Հայաստանի՝ Հայաստանի Հանրապետությունն ուներ հայ բնակչություն, բանակ եւ աստիճանաբար կազմավորվող պետականություն: Ուստի հենց այն էր հայկական միացյալ պետության կորիզը, որի բարգավաճման համար պետք է կենտրոնացվեին բոլոր ջանքերը: Հայկական հարցի լուծումն ընկալվում էր Հայաստանի երկու հատվածի միացմամբ:

² Տե՛ս «Հայկական հարցը խաղաղութեան ժողովին առջեւ», Բոստոն, 1919, էջ 22–23:

Տարբեր էին մոտեցումները նաեւ ապագա Հայաստանի սահմանների հարցում: Արտահայտելով գաղութահայությունն մտայնությունը՝ դեռեւս 1918 թ. վերջին արված հայտարարություններում Պողոս Նուբարի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը դրել էր Արեւելյան Հայաստանը, Արեւմտյան Հայաստանի 7 նահանգները (վիլայեթ) եւ Կիլիկիան ընդգրկող Հայաստան ստեղծելու պահանջ: Մինչդեռ հանրապետության պատվիրակությունը դնում էր առավել չափավոր պահանջներ՝ միացյալ Հայաստանի սահմաններում ներառելով Արեւելյան Հայաստանը եւ Արեւմտյան Հայաստանի 4 նահանգները՝ դեպի Սեւ ծով ելք ունենալու պայմանով³: Ավելին. վարչապետ Հ. Քաջազնունին, որը տարածքային պահանջների մեջ ամենաչափավորն էր, անգամ դեպի ծով ելք ունենալը պարտադիր չէր համարում⁴:

1919 թ. փետրվարի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանը եւ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը վիճաբանություններից հետո ստորագրեցին հայկական ազգային պահանջները պարունակող հուշագիր՝ Փարիզի վեհաժողովին ներկայացնելու համար:

Ըստ այդ հուշագրի՝ մեծ տերություններից պահանջվում էր ճանաչել հայկական անկախ պետությունը, որը կազմված էր լինելու Արեւմտյան Հայաստանի 7 նահանգից (Վան, Բաղեշ, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Կարին եւ Տրապիզոն)՝ բացառությամբ Դիարբեքիրի հարավային եւ Սեբաստիայի արեւմտյան շրջանների: Միացյալ Հայաստանում ներառվելու էին Կիլիկիայի շորս սանջակները (Մարաշ, Սիս, Զեբեկ Բերեքեթ եւ Ադանա), Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ընդլայնված սահմաններով (Երեւանի նահանգն ամբողջությամբ, Կարսի շրջանը՝ առանց Արդահանի հյուսիսային մասի, Թիֆլիսի նահանգի հարավային կեսը, Գանձակի նահանգի հարավարեւմտյան մասը)⁵:

Հուշագիրը պահանջում էր. ա. նշված տարածքներից հեռացնել թուրքական զորքերը, բ. իրականացնել բնակչության ընդհանուր զինաթափում, գ. պատժել հայերի կոտորածների եւ նրանց ունեցվածքի թալանի մասնակիցներին, դ. երկրից վտարել ըմբոստ ցեղերին, ե.

³ Տէս անդ, էջ 27–28:

⁴ Տէս Յ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 49–50:

⁵ Տէս Մ. ԱրճՈՒՄԱՆՅԱՆ, Արհավիրքից վերածնունդ, Երեւան, 1973, էջ 227:

մուհաջիրներին (մահմեդական գաղթականներ), որոնք Աբդուլ Համիդի եւ երիտթուրքերի վարչակարգերի ժամանակ գաղթեցվել էին Արեւմտյան Հայաստան, վերադարձնել իրենց բնակավայրերը, զ. միջոցներ ձեռնարկել բռնի կրոնափոխ եղածներին իրենց հավատքին վերադարձնելու ուղղությամբ եւ այլն: Թուրքիան հատուցելու էր հայերին հասցրած վնասները՝ նրանց վերադարձնելով իրենց կալվածքները, անշարժ գույքը, եկեղեցիներն ու վանքերը, դպրոցները եւ այլն⁶:

Թուրքական իշխանությունների՝ հայերին հասցրած նյութական վնասի չափը, ըստ 1919 թ. փետրվար—ապրիլին Փարիզում տեղի ունեցած հայոց ազգային համագումարի տվյալների, կազմում էր 19 միլիարդ 130 միլիոն 982 հազար ֆրանկ՝ 14 միլիարդ 598 միլիոն 510 հազարը «արեւմտեան հայոց պահանջներուն» եւ մնացյալ 4 միլիարդ 532 միլիոն 472 հազարը «արեւելեան հայոց պահանջներուն» համար⁷:

1919 թ. փետրվարի 24-ից մինչեւ ապրիլի 22-ը Փարիզում տեղի ունեցած ազգային համագումար, որին մասնակցում էր հայկական գաղթավայրերի 38 ներկայացուցիչ: Ա. Ահարոնյանը եւ Հ. Օհանջանյանը մասնակցում էին խորհրդակցական ձայնի իրավունքով, իսկ Մ. Պապաջանյանը դեռ տեղ չէր հասել:

Համագումարը հաստատեց համաժողովին ներկայացված հուշագիրը եւ ավելացրեց վնասների հատուցման չափը⁸:

Ընտրվեց Ազգային պատվիրակության նոր կազմ. Պողոս Նուբար՝ նախագահ, պրոֆեսոր Աբրահամ Տեր-Հակոբյան՝ փոխնախագահ, անդամներ՝ Արշակ Զոպանյան, Կարապետ Փաստրմաճյան, Վահան Թեքեյան, դոկտոր Հակոբ Նելրուզ, որը պետք է ՀՀ պատվիրակության հետ միասին կազմեր ամբողջական Հայաստանի պատվիրակությունը:

Փաստորեն՝ բանակցությունների ընթացքում հանրապետության պատվիրակությունը տարածքային պահանջների հարցում, ի վերջո, զիջեց, եւ 1919 թ. փետրվարի 25-ին վեհաժողովին ներկայացվեցին հայկական միասնական պահանջներ՝ ա. ճանաչել հայկական պետությունը՝ Կովկասյան Հայաստանը, Արեւմտյան Հայաստանի 7 վիլայեթները եւ Կիլիկիայի 4 սանջակները, բ. Հայաստանը դնել դաշնակիցների հոգածության ներքո եւ առնվազն քսան տարով պետություններից մեկին

⁶ Տե՛ս «Հայկական հարցը խաղաղության ժողովին առջեւ», էջ 28:

⁷ Տե՛ս Ս. ՎրԱՅՅԱՆ, Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, 1993, էջ 271:

⁸ Տե՛ս Մ. ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 228:

հանձնել նրա հանձնագիրը: Հովանավորող երկիրը պետք է օգներ Հայաստանին եւ ստիպեր թուրքերին ազատել հայկական հողերը:

Հստ էություն՝ հայկական պահանջների մեջ արտառոց որեւէ բան չկար, քանի որ դեռեւս 1919 թ. հունվարի 30-ին, ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի նախաձեռնությամբ, Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը որոշում էր ընդունել Հայաստանն ազատագրելու եւ նրան հովանավոր նշանակելու մասին: Նման պայմաններում Հայկական հարցի լուծումն սկզբունքորեն կասկածի ենթակա չէր: Խնդիրը սոսկ Հայաստանի սահմանների ճշտման եւ որեւէ պետության կողմից նրա հանձնագիրն ընդունելու մեջ էր: Այդ հարցերը կարող էին լուծվել միայն Թուրքիային պարտադրվելիք հաշտության պայմանագրի շրջանակում: Մինչդեռ վեհաժողովն իր հիմնական ուղադրությունը բեւեռել էր Գերմանիայի հետ հաշտության խնդրի վրա, որի լուծումն ամիսներ էր պահանջում: Այն ավարտվեց 1919 թ. հունիսի 28-ին Վերսալում ստորագրված հաշտության պայմանագրով:

Հայկական պատվիրակություններին վիճակված էր վեհաժողովի շրջանակում եւ դրանից դուրս հսկայական աշխատանք կատարել Հայկական հարցի նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացնելու եւ դրական վերաբերմունք ապահովելու համար: Անհրաժեշտ էր որեւէ ազդեցիկ պետության կողմից Հայաստանի հովանավորումը ստանձնելու համաձայնությունը: Թեեւ հայկական շրջանակն սկզբունքորեն դեմ չէր Անգլիայի, Ֆրանսիայի կամ Իտալիայի թեկնածությունը, բայց առավել մեծ ջանքեր էին գործադրվում շահագրգռելու ԱՄՆ-ին, որի նախագահ Վ. Վիլսոնը հայասերի համբավ էր վայելում: Վերջինիս առաջարկով 1919 թ. մարտի 20-ին վեհաժողովը որոշեց Մերձավոր Արեւելք ուղարկել հանձնախումբ՝ Օսմանյան կայսրությանից անջատվելիք երկրամասերի վիճակը քննելու համար: Իրականում միայն ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներ Զ. Քրեյնը եւ Հ. Քինգը հունիս—հուլիսին եղան Կ. Պոլսում: Մեկ ու կես ամսվա աշխատանքից հետո՝ օգոստոսի 28-ին, նրանք հանդես եկան Օսմանյան կայսրության տարածքում ԱՄՆ-ի հոգաժողության ներքո երեք պետություն՝ Հայաստան, Թուրքիա եւ Պոնտոս, ստեղծելու առաջարկով:

Հ. Քինգը եւ Զ. Քրեյնը առաջարկում էին հայկական պետությունը ստեղծել այնպիսի տարածքում, որտեղ երաշխավորված կլիներ հայերի ազատությունը թուրքերի գերիշխանությունից: Որպես այդպիսին՝ նկատի էին առնվում Հայաստանի Հանրապետությունը եւ պատերազմի ժամանակ Արեւմտյան Հայաստանի՝ ռուսների գրաված տարածքը, որոնց

ելք էր տրվելու դեպի Սեւ ծով: Այդ տարածքներում պետք է կենտրոնացվեին հայերը, իսկ մահմեդական բնակչությունն այնտեղից աստիճանաբար դուրս էր բերվելու: Նշվում էր, որ այդ սահմաններում Հայաստանի ստեղծման դեմ թուրքերն ու քրդերն այլևս չէին կարող բողոքել, քանի որ այդ դեպքում, ըստ նրանց, Հայաստանի տարածքն ավելի մեծ չէր լինելու, քան «պատմական Հայաստանը»: Բացի այդ՝ նշալ տարածքից հեշտույթյամբ կիրագործվեր թուրքերի ու քրդերի արտագաղթը, քան ավելի ընդարձակ տարածքից: Չափավոր տարածքում հայերը կարճ ժամանակում կարող էին մեծամասնություն կազմել եւ հասնել ինքնակառավարման: Ընդ որում՝ հովանավոր պետության վերահսկողությունը, ըստ նախագծի հեղինակների, շարունակվելու էր այնքան ժամանակ, մինչեւ հայերը բացարձակ մեծամասնություն կազմեին Հայաստանի սահմաններում եւ պատրաստ լինեին ինքնակառավարման ու ինքնապաշտպանության:

Հ. Քինգի եւ Չ. Քրեյնի առաջարկությունների ընդունման դեպքում Փոքր Ասիայում կհաստատվեր միայն ԱՄՆ գերիշխանությունը: Այդ էր պատճառը, որ Փարիզի վեհաժողովում նրանց զեկուցագիրը դիվանագիտական քննարկումների առարկա չդարձավ: Բացի այդ՝ նշալ փաստաթուղթը պատասխան չէր տալիս ԱՄՆ նախագահին հուզող բոլոր հարցերին: Ուստի Հայաստանի հանձնագրին առնչվող հարցերը համակողմանի ուսումնասիրելու եւ կոնգրեսին համապատասխան զեկուցագիր ներկայացնելու համար, Վ. Վիլսոնի որոշմամբ, 1919 թ. սեպտեմբերին Անդրկովկաս եւ Փոքր Ասիա գործուղվեց ամերիկյան նոր բազմանդամ պատվիրակություն՝ գեներալ Ջ. Հարբորդի գլխավորությամբ:

ԱՄՆ նախագահը պատվիրակության առջեւ խնդիր էր դրել ուսումնասիրելու նաեւ տարածաշրջանում ԱՄՆ շահերը շոշափող քաղաքական, ռազմական, աշխարհագրական, վարչական, տնտեսական եւ այլ կարգի խնդիրներ: ԱՄՆ կառավարության հանձնարարությամբ տարածաշրջանում գտնվող ամերիկյան բոլոր ներկայացուցիչներն ամեն կերպ աջակցելու էին գեներալ Ջ. Հարբորդի գործունեությանը:

1919 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսներին 70 հոգուց բաղկացած խումբը, որի կազմում ընդգրկված էին ամերիկյան բանակի երեք գեներալ, բարձրաստիճան այլ զինվորականներ, պատմաբաններ, տնտեսագետներ, ռազմական հետախուզության ներկայացուցիչներ, դիվանագետներ, թարգմանիչներ եւ ուրիշներ, 30 օր շրջագայեց Փոքր

Ասիայում ու Անդրկովկասում, մասնավորապես՝ Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում, Սիրիայում, Արեւմտյան Հայաստանի նահանգներում, եղավ Կարսում, Սարիղամիշում, Երեւանում, Ս. Էջմիածնում, որտեղ եւ հանդիպեց Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանցին (1911–1930 թթ.)⁹։ Զ. Հարբորդի խնդրանքով Հայաստանի կառավարությունը կազմել էր ընդարձակ զեկուցագիր, որում պատասխանել էր ամերիկացիներին հետաքրքրող 40 հարցի։

ՀՀ կառավարությունը բավարարեց Զ. Հարբորդի բոլոր պահանջները եւ նրան տրամադրեց անհրաժեշտ փաստաթղթեր ու նյութեր։ Զ. Հարբորդին հանձնվեցին հանրապետության հասարակական-քաղաքական, տնտեսական վիճակի մասին տվյալներ, հարեւան պետությունների ու դաշնակիցների հետ ունեցած գաղտնի բանակցությունների եւ դաշնագրերի պատճենները, կառավարության անդամների մանրամասն կենսագրությունները, Թիֆլիսի, Բաքվի, Կ. Պոլսի իշխանակարգի ժողովների որոշումները՝ հանձնագիրն ընդունվելու դեպքում Հայաստան գնալու իրենց պատրաստակամության մասին։

Հոկտեմբերի 2-ին Զ. Հարբորդի ղեկավարած խումբը Երեւանից մեկնեց Թիֆլիս, ապա՝ Բաքու։ Հոկտեմբերի 6-ին այն ժամանեց Բաթում, որտեղից եւ մեկնեց Փարիզ։ Փարիզում ամերիկյան պատվիրակության նախագահին բանավոր զեկուցելուց հետո Զ. Հարբորդը մեկնեց Վաշինգտոն, զեկուցագիր հանձնեց նախագահ Վ. Վիլսոնին եւ հաշվետվություն՝ սենատին. Զ. Հարբորդի զեկուցագիրն անուղղակիորեն հաստատում էր ցեղասպանության իրողությունը։ Զեկուցագիրը բաղկացած էր չորս բաժնից՝ քարտեզներով եւ լուսանկարներով։ Ընդհանուր զեկուցագրի համար հիմք էին ծառայել այն 11 զեկուցագրերը, որոնք շրջագայության ընթացքում Զ. Հարբորդի հանձնարարությամբ կազմել էին առաքելության անդամները։

Զեկուցագրում Զ. Հարբորդը եզրակացնում է, որ անդրկովկասյան հանրապետություններից որեւէ մեկն էլ ի վիճակի չէ ոտքի կանգնել, եթե չհաստատվի միասնական հանձնագիր ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ նաեւ ամբողջ Անատոլիայի եւ Կ. Պոլսի վրա։ Ամենաանհուսալիս նա համարում էր Հայաստանի դրությունը, որն ուժերը լարելու համար որեւէ բան

⁹ Տե՛ս «Դեպի Հայաստան», Ամերիկյան զինվորական առաքելության զեկուցքը, նախաբ.՝ գեներալ-մայոր Զեյմա Գ. Հարբորդի. Միացյալ Նահանգների բանակ, Վաշինգտոն, 1920, Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 59–80։

շուներ, մինչդեռ Վրաստանը գոնե ելք ուներ դեպի ծով, իսկ Ադրբեջանը նավթ ուներ¹⁰:

Միացյալ հանձնագրի անհրաժեշտությունը Ջ. Հարբորդը փորձում էր հիմնավորել նաեւ նրանով, որ Թուրքիան չմասնատելով՝ առիթ չեն տա հայերի նոր կոտորածների, իսկ առանձնացնելով Հայաստանը՝ տեղի մահմեդականներին կզրգուեն հայերի դեմ:

Ըստ Ջ. Հարբորդի հաշվարկների՝ ենթահանձնագրային տարածքներում կարգուկանոն պահպանելու համար անհրաժեշտ կլինեին 59 հազար զինվոր, իսկ չնախատեսված իրադարձությունների ժամանակ այդ թիվը կարելի էր հասցնել 200 հազարի: Այդ բանակի ռազմական ծախսերը 5 տարում կկազմեին 757 միլիոն դոլար: Ջ. Հարբորդի ռազմական առաքելությունը Հայաստանի հարցի լուծման գործում, փաստորեն, էական որեւէ դեր չկատարեց¹¹: Իր տեղեկագրում Հայաստանի հանձնագիրն ընդունելու օգտին Ջ. Հարբորդը բերում էր 14, իսկ դեմ՝ 13 փաստարկ: Ուշագրավ է, որ իր ճանապարհին՝ Սեբաստիայում, նա հանդիպել էր թուրքական «Միլլի» շարժման առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալին եւ ժամանելով Երեւան՝ Հայաստանի ղեկավարությունն էր փոխանցել անմիջապես թուրքերի հետ բանակցելու Քեմալի առաջարկը:

Ջ. Հարբորդի ղեկավարած խումբը պնդում էր, որ միասնական հանձնագիրն Արեւմտյան Հայաստանի եւ Անդրկովկասի համար տնտեսական ամենաճիշտ որոշումն էր՝ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքի ընդգրկմամբ: Փաստորեն՝ Ջ. Հարբորդի պատվիրակության նախագիծը ոչ միայն թուրքական պատ էր, այլ նաեւ, Հ. Քինգի եւ Զ. Քրեյնի նախագծի համեմատ, ավելի հակահայկական: Կ. Պոլիսը, սեւծովյան նեղուցները, ողջ Փոքր Ասիան, Հայաստանը եւ Անդրկովկասը մեկ պետության հանձնագրում միավորելը նշանակում էր պահպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, վերացնել Հայաստանն իբրեւ պատենշ համաթյուրքականության ճանապարհին, ուղղակիորեն նպաստել Թուրքիայի եւ Կովկասի մահմեդական ու թյուրքալեզու ժողովուրդների միջեւ անմիջական կապի ստեղծմանը, թուրանական պետության ձեւավորմանը, պայմաններ ստեղծել, որ թուրքերը դառնան երկրի գլխավոր տերը եւ հանձնագրի ժամկետի ավարտից հետո շարունակեն հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը: Պատահական

¹⁰ Տե՛ս անդ, էջ 94–98:

¹¹ Տե՛ս անդ, էջ 139–140:

չէր, որ Մուստաֆա Քեմալը պաշտպանում էր միասնական հանձնագրի գաղափարը՝ կեղծ հայտարարություններ անելով, թե ամերիկյան հովանավորության ներքո «հայերի դեմ Թուրքիայում նոր բռնություններ տեղի չեն ունենա»։ Նա փորձում էր ամերիկացիներին հավատացնել, թե թուրքական ազգայնական շարժումը «թշնամական հակում չունի Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որի կենտրոնը Երեւանն է»։ Այդ ձեւակերպումը թուրք գործչի խորամանկ ակնարկն էր՝ ընդգծելու, որ իր գլխավորած շարժումն այլ Հայաստան չի ճանաչում։ Փաստորեն՝ Մուստաֆա Քեմալը պնդում էր, որ Թուրքիայի սահմաններում գոյություն չեն ունեցել ո՛չ Արեւմտյան Հայաստան, ո՛չ էլ Հայկական հարց։

Այսպիսով՝ Կ. Պոլսից մինչեւ Անդրկովկաս միասնական հանձնագրի ամերիկյան ծրագիրը, ըստ էության, նման էր «Կովկասյան տուն» թուրքական ծրագրին։ Երկուսն էլ սպառնալիք էին հայ ժողովրդի ու Հայաստանի համար։ Սեւրի պայմանագրի նախապատրաստման առաջին փուլը 1920 թ. փետրվար—մարտ ամիսներին տեղի ունեցած Լոնդոնի խորհրդաժողովն էր, որտեղ հայերը ներկայացրին իրենց պահանջները՝ հիմնավորելով անհրաժեշտ վիճակագրական տվյալներով։ Դրանք հիմնականում հետեւյալն էին. Վանի նահանգ՝ առանց Հեքքյարիի գավառի, Բաղեշի նահանգ՝ առանց Սղերդի գավառի, Կարինը, Խարբերդը, Դերսիմն ու ելք Սեւ ծովով, իսկ Կիլիկիայի համար պահանջվում էր Ֆրանսիական հանձնագիր՝ միաժամանակ նշելով, որ 800 հազար հայ գաղթական կարող է վերադառնալ իր երկիրը¹²։

Խորհրդաժողովի առնչությամբ Ա. Ահարոնյանը նշում էր, որ «տարաբախտաբար շահագրգռված պետությունների մրցակցությունը եւ առհասարակ Հայկական հարցի բարդությունը» խնդրի կարգավորման ուշացման պատճառը հանդիսացան¹³։ Իսկ այդ պարագան բացասաբար էր ազդում հայոց քաղաքական ապագայի վրա։

Պայմանագրի մշակման հիմնական փուլը 1920 թ. ապրիլի 18—26-ին կայացած Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովն էր, որտեղ վերջնական տեսքի բերվեց ապագա պայմանագրի նախագիծը¹⁴։

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 215, թթ. 1—3, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թթ. 74—77, 81—82. Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ, Սարգարապատից մինչեւ Սեւր եւ Լոզան, Երեւան, 2001, էջ 44—51։

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 215, թ. 1։

¹⁴ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Երեւան, 1972, էջ 612—671։

Խորհրդաժողովում Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Զ. Քերզոնը հայտարարեց. «Հայաստանի ազատագրումը եղել է դաշնակիցների ամենից հաճախ հռչակված պատերազմական նպատակներից մեկը: Հետեւաբար՝ դաշնակիցները բարոյական մեծ պատասխանատվություն ունեն նրանց նկատմամբ: Նրանք չեն կարող իրենց ձեռքերը լվանալ այդ հարցից: Ավելին՝ ինքը գտնում է, որ դժվարություններն այնքան էլ մեծ չեն, որքան պատկերացվում են»¹⁵:

Ա. Ահարոնյանը, իր հերթին, համոզված շեշտում էր, որ «առանց էրզրումի անհնարին է պատկերացնել ապահով հայկական պետություն»¹⁶: Խորհրդաժողովի աշխատանքի մասին նա մանրամասն հայտնեց ՀՀ կառավարությանը¹⁷:

Սան Ռեմոյում, փաստորեն, ամբողջ Կարին նահանգը Հայաստանին միացնելու հարցը Մեծ Բրիտանիայի եւ Իտալիայի վարչապետներ Դ. Լյույդ Ջորջի ու Ֆ. Նիտիի, ինչպես նաեւ Ֆ. Ֆոշի շահամուլ առարկություններից հետո օրակարգից հանվեց: Ըստ մարշալ Ֆ. Ֆոշի՝ միայն Հայաստանի գրավման համար անհրաժեշտ էր 4 դիվիզիա (60 հազար զինվոր), որը որեւէ տերություն չէր ցանկանում տրամադրել: Այդ առնչությամբ ակամայից բացահայտելով բրիտանական կայսերապաշտության իրական վարքը՝ Դ. Լյույդ Ջորջը հայտարարեց. «...դաշնակից կառավարություններից ոչ մեկը, այս պարագաներում, պատրաստ չի լինի օգնելու նրանց անգամ մեկ գումարտակով»¹⁸: Նրա հիշողությունը «կարճ» էր եւ ոչ պատահաբար մոռացել էր ընդամենը 1918 թ. իր իսկ ասած խոսքերը. «Հայաստանը, ինչպես մյուսները, պետք է տեսնի ժողովուրդների ազատագրման գործադրությունը: Հայերը պետք է վերագտնեն իրենց անկախությունը»¹⁹: Ճշմարտությունն այն էր, որ հայերը, համապատասխան զենքի ու հանդերձանքի առկայության դեպքում, ի զորու եւ պատրաստ էին պաշտպանել իրենց հողերը: Այդ են հավաստում հայերի մղած հերոսական մարտերը 1918 թ. մայիսին, նրանց գործուն մասնակցությունը ռուսական եւ ֆրանսիական բանակների կազմում: Հայ

¹⁵ Անդ, էջ 618:

¹⁶ Անդ:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 200, թ. 118–126:

¹⁸ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 628:

¹⁹ «Լօյտ Ճօրճի հռչակաւոր ճառը եւ հայկական խնդիրը անգլիական խորհրդարանին մէջ», Կ. Պոլիս, 1918, էջ 6:

պատվիրակները նշեցին, որ մարտնչելու պատրաստ մինչև 25 հազար զինվոր կա:

ՀՀ-ն սեփական ռազմական ուժով ի վիճակի չէր ազատագրել արեւմտահայ նահանգները, իսկ Անտանտը դիվանագիտական ճանապարհով՝ առանց զգալի զիջումների, չէր կարող Քեմալի հետ անհրաժեշտ հարաբերություններ հաստատել: Եւրոպայի ղեկավարները բազմիցս միահամուռ կերպով հայտարարեցին զինուժ ուղարկելու անկարողունակության մասին: Ընդ որում՝ հատկանշականն այն է, որ նախկին Օսմանյան կայսրության տարածքի՝ գրավման ենթակա մասերից միայն Արեւմտահայաստանի հարցն էր, որ խորհրդաժողովը մինչև վերջ ի վիճակի չեղավ իրականորեն լուծելու:

Վերլուծելով Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովի որոշումները՝ ՀՅԴ պաշտոնաթերթը նշում էր. «Հայ դատը ճակատագրական օրեր է ապրում»՝ միաժամանակ հավելելով, որ այդտեղ էլ չլուծվեց Հայկական հարցը, քանզի Հայաստանի սահմանների խնդիրն «այդպէս էլ վերջնականապէս չկարգաւորուեց»²⁰:

1920 թ. ապրիլի 26-ին Անտանտի գերագույն խորհուրդը խնդրագիր ուղարկեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո թոմաս Վիլսոնին՝ որպես միջնորդ (իրավարար) հանդես գալու Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանատման վեճի հանգուցալուծման հարցում: Դրանից անմիջապես հետո Անտանտի գերագույն խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ նաեւ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը օսմանյան Թուրքիայի պատվիրակությանը պաշտոնապես հանձնելու գործին:

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում հաստատված պայմանագրի նախագիծը մայիսի 11-ին տրվեց օսմանյան պատվիրակներին: Դրան առաջինը ծանոթացող Թեֆիկ փաշան երկիմաստ հայտարարեց. «Սա չի համապատասխանում ոչ միայն անկախության հասկացությանը, այլեւ մեր երկրի գոյությանը՝ որպես հատուկ պետության»²¹: Չնայած այդ հայտարարությանը՝ Օսմանյան կայսրության 50 հոգանոց սուլթանական խորհուրդը՝ Մեծ դիվանը, արդեն հուլիսի 22-ին համաձայնեց ստորագրել այն: Պայմանագրի նախագիծը վերջնականապես հաստատվեց Սպայի նիստում, որին մասնակցեց նաեւ Ա. Ահարոնյանը²²:

²⁰ «Յառաջ», Երեւան, 1920, յունիսի 4:

²¹ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Սեւրի պայմանագիրը եւ հայ հասարակական քաղաքական միտքը, Երեւան, 2004, էջ 40–41:

²² Տէս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թթ. 166–169, ֆ. 430, ց. 1, գ. 68, թ. 12–14:

Ի լրումն այդ ամենի՝ վարչապետ Հ. Օհանջանյանը 1920 թ. հունիսի 20-ի թիվ 3743 լիազորագրով Ա. Ահարոնյանին տվեց «իշխանություն եւ իրաւունք Հայաստանի Հանրապետութեան անունից ստորագրել Թուրքիայի հետ հաշտութեան դաշնագիր»²³:

1919 թ. փետրվարին արդեն Փարիզում հստակ դրվում է միացյալ Հայաստանի խնդիրը: Ապրիլի 17-ին՝ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հետ տեսակցելուց հետո, Ա. Ահարոնյանն իր օրագրում նշում է, որ նախագահն ասել է, որ եթե ԱՄՆ-ն որեւէ երկրի հովանավորություն հանձն առնի, ապա դա կլինի Հայաստանը: Արձանագրվեց, որ Թուրքիան եւ Հայաստանը, պայմանավորվող մյուս կողմերը համաձայն են դիմել ԱՄՆ նախագահի միջնորդությանը սահմանների որոշման հարցում՝ նաեւ Հայաստանի համար ելք ապահովելով դեպի ծով, ընդունել նրա որոշումը:

Թեեւ երկու պատվիրակությունն արեց տվյալ իրավիճակում հնարավոր ամեն բան՝ Կիլիկիան միացյալ Հայաստանի կազմում ընդգրկելու համար, սակայն Ֆրանսիան դեմ էր, որ Կիլիկիան միանա Հայաստանին՝ ԱՄՆ-ի հանձնագրի ներքո: Փաստորեն՝ հաշտության պայմանագրի նախապատրաստական աշխատանքներով զբաղվող Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում քննարկելով Հայկական հարցը՝ մասնակից տերությունները՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան, Թեեւ ընդունեցին հայկական միացյալ պետություն ստեղծելու գաղափարը, սակայն չէին կողմնորոշվում նրա սահմանների ու պաշտպանության խնդիրների առնչությամբ, ուստի որոշեցին այդ եւ հարակից հարցերը լուծելու նպատակով՝ Հայաստանի հովանավորությունը հանձնել ԱՄՆ-ին, որի նախագահի վրա էր դրվում նաեւ Հայաստանի սահմանների որոշման պարտականությունը լիազորությունը: Կազմված զեկուցագրի համաձայն՝ հովանավորությունն իրականացնելու համար պահանջվում էր 757 միլիոն դոլար: Զեկուցագրի կրճատ տարբերակն ընդունելով հիմք՝ ԱՄՆ Սենատը 1920 թ. ապրիլի 24-ին փաստացի ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Սենատի նման դիրքորոշումը հուլյսեր էր ներշնչում, որ կընդունվի նաեւ Հայաստանի հովանավորությունը:

ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի հովանավորությունն ստանձնելու հարցն ամերիկյան կոնգրեսում շահագրգիռ քննարկման առարկա դարձավ

²³ Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 251:

1920 թ. մայիսի վերջերից: Մայիսի 24-ին նախագահ Վ. Վիլսոնը դիմեց կոնգրեսին՝ առաջարկելով համապատասխան լիազորություններ տալ իրեն՝ Հայաստանի հանձնագիրն ստանձնելու եւ այնտեղ զորք ուղարկելու համար:

Զմերժելով Հայաստանին օգնելու անհրաժեշտությունը՝ սենատորներ ճնշող մեծամասնությունը դեմ արտահայտվեց Հայաստանի հովանավորությունն ստանձնելու առաջարկին: Սենատոր Հիտչոկը, արտահայտելով մեծամասնության կարծիքը, մասնավորապես նշեց, որ ԱՄՆ չի կարող իր վրա վերցնել Հայաստանի հանձնագրի պատասխանատվությունը, բայց առաջարկեց Հայաստանին տրամադրել 50 միլիոն դոլար՝ Հայաստանի կառավարության կողմից հետագայում պարտքը մարելու հանձնառության դեպքում (ԱՄՆ-ում գյուղատնտեսական գործիքներ, երկաթուղու զարգացման համար անհրաժեշտ նյութեր գնելու, ինչպես նաեւ կարգավորելու բանկային գործը): Հիտչոկն ասում է. «Ես խիստ դեմ եմ, որ վերցնենք մի մանդատ եւ ինքներս մեզ պարտավորեցնենք անորոշ ժամանակով Հայաստանում պահել 60 հազար ամերիկյան զորք եւ ընդգրկվենք ծախսերի մեջ, որոնք, ըստ գեներալ Հարբորդի զեկուցման, միայն առաջին տարում կարող են կազմել 275 000 000 դոլար»²⁴:

Սենատորներ Հ. Լոջը, Վ. Սմիթը, Զ. Վիլյամսը եւ մյուսներն առաջարկեցին հրապարակել գեներալ Զ. Հարբորդի առաքելության զեկուցագիրը եւ մի քանի օրով հետաձգել քննարկումները:

Զեկուցագրի կրճատված տարբերակը տպագրվեց որպես Սենատի փաստաթուղթ. քննարկումները շարունակվեցին: Ելույթ ունեցողներից շատերն անդրադարձան պահանջվող ծախսերի չափազանց մեծ լինելուն: Իսկ սենատոր Վ. Սմիթը, նշելով, որ Մեծ Բրիտանիան իր իշխանության տակ ունի Միջագետքը, Ֆրանսիան՝ Սիրիան, իսկ Հունաստանը՝ մեկ այլ կտոր նրանց հարեւանությամբ, երկյուղ արտահայտեց՝ «...ամերիկացիներս կտեղադրվենք որպես բուֆեր ընդդեմ խորհրդային Ռուսաստանի, մենք կվերածվենք բուֆերի ընդդեմ ռազմատենչ այդ ժողովուրդների... Հայաստան երկիրը, ինչպես նկարագրված է առաքելության կողմից, անմշակ ու անբերրի... երկիր է: Ֆրանսիան եւ Անգլիան վերցրել են նավթով հարուստ հողերն ու

²⁴ «Հայոց պատմություն», հտ. 4, գ. 1, Երեւան, 2010, էջ 150–156:

պղնձի հանքերը.... Միացյալ Նահանգներին նրանք առաջարկում են այն, ինչը ոչինչ չի բերելու, բայց խլելու է չափազանց շատ գումարներ եւ մարդկային կյանքեր»²⁵:

Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացման մասին լուրերն առավել վճռական էին դարձնում Հայաստանի հանձնագիրն ստանձնելու հակառակորդներին: Պնդելով հրաժարվել Հայաստանի հովանավորությունից՝ սենատոր Վ. Սմիթը հունիսի 1-ի իր ելույթում մտավախություն է հայտնում, թե ստեղծված պայմաններում ԱՄՆ-ից կպահանջվի Հայաստանում ունենալ մեկ միլիոնանոց զորք²⁶:

Մուստաֆա Քեմալը Զ. Հարբորդի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ իրեն դրսևորել էր որպես ԱՄՆ-ի բարեկամ: Զեկուցման մեջ նշված այդ փաստն իր ազդեցությունն է թողնում որոշ սենատորների վրա, որոնք սկսում են համակրանքով խոսել Քեմալի հետապնդած նպատակների մասին, եւ քննադատում են Անգլիային, որն ուզում էր իր վերահսկողության տակ վերցնել սեւծովյան նեղուցները: Քննադատություն է հնչում նաեւ դաշնակից մյուս տերությունների հասցեին, որոնք ձգտում էին «բաժանել» Թուրքիան: Պետք է նկատի ունենալ, որ 1919 թ. ամռանից, երբ Փարիզի վեհաժողովն ԱՄՆ-ին առաջարկել էր ստանձնել Հայաստանի հանձնագիրը, անցել էր մոտ մեկ տարի, եւ իրադրությունը տարածաշրջանում կտրուկ փոխվել էր: Սենատոր Թոմասոն իր ելույթում նշում է, որ ըստ Մերձավոր Արեւելքից ստացված տեղեկությունների՝ կարելի է եզրակացնել, որ բոլշևիկներն արդեն Հայաստանում են, եւ այդպիսի պայմաններում Հայաստանում ամերիկյան բանակի ներկայությունը կարող է առաջ բերել միայն զինված ընդհարումներ: Այդ կարծիքին էին նաեւ մի շարք սենատորներ: Կոնգրեսում հայտարարություն հնչեց այն մասին, թե Անդրկովկասի «ժողովուրդները ինքնակամ հանձնվել են բոլշևիզմին»: Ութ օր տեւած վիճաբանություններն ավարտվեցին նրանով, որ հունիսի 1-ին ԱՄՆ կոնգրեսը որոշում ընդունեց Հայաստանի հանձնագրից հրաժարվելու մասին: 1920 թ. հունիսի 1-ին Սենատը 23 կողմ, 52 դեմ ձայների հարաբերությամբ մերժեց Հայաստանի հովանավորությունը:

Այնուհետեւ հայկական երկու պատվիրակությունը հոգեմաշ հանդիպումներ ունեցավ բազմաթիվ գործիչների հետ, մասնակցեց

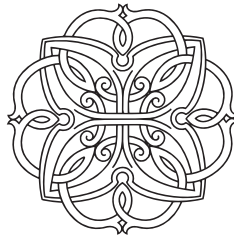
²⁵ Անդ, էջ 156:

²⁶ Տես անդ, էջ 8052, 8061:

սահմաններ վճռող հանձնաժողովի նիստերին, պայքար մղեց օրածին փոփոխությունների դեմ:

Աշխատանքը, այնուամենայնիվ, տվեց իր արդյունքը, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին՝ որպես Հայաստանի Հանրապետության լիազոր ներկայացուցիչ, Ա. Ահարոնյանը Մանչեստրի հայերի նվիրած ոսկյա գրիչով ստորագրեց Սեւրի դաշնագիրը, որով ճանաչվում էր միացյալ եւ անկախ Հայաստանի իրավական գոյությունը՝ 161 հազարից ավելի քառ. կմ տարածքով: Դրանից մոտ մեկ ու կես ամիս առաջ վիճակն այսպիսին էր. Ա. Ահարոնյանը գրում է. «...զենք ու ռազմամթերք խնդրեցինք մեր բանակի համար, մեզ մերժեցին, բայց թուրքերի դաշնակից Ադրբեջանին, թաթարներին լավ կազմակերպեցին: Մի քանի օր է միայն, ինչ անգլիացիք վերջապես մեզ զենք ու զինամթերք տվին....»²⁷:

Շարունակություն՝ հաջորդիվ

²⁷ Անդ, էջ 102–103: